

UOT 82:1**FƏLSƏFİ POEZİYANI ANLAMANNIN YOLU**

M.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
metanetabdullayeva@bsu.edu.az

“Həyatın surətini, zahiri estetikasını təhqiq edən ədəbiyyatla onun mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını öyrənən fəlsəfə poeziyada birləşir.”

Prof. S.Xəlilov

Məqalə fəlsəfi poeziyada koqnitiv metafora probleminə həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirlərinin fəlsəfi düşüncə tərzini, dünyaaanlamı əks olunur; fəlsəfi poeziyanın düzgün dərkini, müəllifin dünyagörüşünün anlaşılması birbaşa koqnitiv metaforaların ezoterik funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi və düzgün mənalandırılması işi ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: fəlsəfi konsepsiya, koqnitiv metafora, ezoterik funksiya, rəmz, poetik obraz

Fəlsəfi poeziya daşdığı batini məna yükünə görə ezoterik¹ poeziyadır. Həqiqi mənası batində gizlədilər, formanın gözəl örtük olduğu, introspektiv təcrübələrdən alınmış sakral biliklərin rəmzləşdirildiyi poeziya qiymətli və əvəzsiz tədqiqat obyektidir, zəngin milli xəzinəmizdir. İnsan həyatının, mövcudluğun mahiyyətinin doğurduğu əbədi suallara ilkin olaraq poeziya cavab verməyə cəhd göstərər. Poeziya da fəlsəfə kimi suallar verir və düşündürür, özünün dünyabaxış modellərini təqdim edir. Poeziyanın əbədi suallara verdiyi cavablar məntiqi əqillə bərabər, həm də ruhun həqiqətlərini ifadə edir. Belə həqiqətlər isə ezoterik biliklərdir. Əsrlər boyu ezoterik biliklər polisemantik obrazlarla bədii formalarda təqdim olunub. Bu baxımdan klassik poeziyanın rəmzi dilinin araşdırılması, böyük mütəfəkkirlərin dünyagörüşlərinin diqqətdən kənar qalan gizli tərəflərini öyrənmək həm filoloji, həm fəlsəfi elmlərin üzərinə düşür.

«Milli xəzinəmizin gövhərlərini əldə etmək üçün əvvəlcə onun bağlı qapısını açmaq lazımdır. Qapının açarı mətnin dilidir, bu dil isə metaforadır,

¹ Ezoterika (ἐσωτερικός) – batini deməkdir. Ezoterik bilik idrak prosesində yarımçıq qalan sahəni – irrasional sahəni əhatə edir. Həyatı, varlığını müxtəlif aspektlərdən və eyni zamanda, hərtərəfli, bütöv dərk etmək üçün bu insan biliyinin hər iki sahəsi vəhdətdə götürülməlidir.

alleqoriyadır, rəmzdir» (1, 39). Rəmzi dili zəngin əsərlərdə metaforalar müəlliflərinin idrak səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Ona görə fəlsəfi poeziyanın poetik ünsürləri koqnitiv(idraki) yanaşma çərçivəsində təqdim olunur. Bu zaman dil hadisələri insanın idrak fəaliyyətinin təzahür formasına çevrilir. «Belə rəmz və alleqoriyalar məntiqi qurulmuş mühakimələrin vasitəsilə ötürülməsi mümkün olmayan zərif yaşantıları ifadə etməyə imkan verir» (18, 170). Metafora həyatı və özünü dərk etmə prosesinin təsvirində əsas vasitə kimi çıxış edən və nitqlə təfəkkürün sintezi olan fenomendir. Fəlsəfi poeziyanın dərki birbaşa metaforaların dərki ilə bağlıdır. «Metafora əşyaların mahiyyətinə nüfuz edir» (14), buna görə də metaforanı öncə şüur hadisəsi, daha sonra dil hadisəsi adlandırırlar və bu, düzgün yanaşmadır. Erl Makkormak metaforanın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli üç səviyyəli proses olduğunu göstərir: «(1) metafora dil prosesi kimi - adi dildən diaforaya, epiforaya və geriyə, adi dilə, (2) metafora semantik və cintaktik proses kimi, yəni metaforanın izahı linqvistik nəzəriyyənin terminləri ilə baş verir, (3) idrakın daha geniş təkamülü nəzəriyyəsinin kontekstində yerləşdirilən metafora koqnitiv proses kimi, yəni metafora yalnız semantik proses kimi yox, həm də yeni bilik verən özül koqnitiv proses kimi nəzərdən keçirilir» (23, 381). Metaforaların koqnitiv semantikasını səthi şərh etmədə dərk etmək mümkün deyil. Tədqiqatçı alim Niyazi Mehdi təsəvvüf poeziyasının batini strukturunun bir neçə səviyyəsini qeyd edərək yazır: «Təsəvvüfün batini pafosu onun ezoterik dilini virtuoz surətdə əsaslandıraraq inkişaf etdirdi. Bu dil üçpilləli səciyyə daşıyırdı, yəni hər söz-ışarə matryoşka prinsipi üzrə özündə digər mənaları ehtiva edirdi. İlk səviyyə təbii dilin səviyyəsidir, yəni ışarə lüğəvi mənaya malikdir, sintaksis isə ilkin dil funksiyası daşıyır. İkinci səviyyə şairin dilidir, orada təbii dil ışarələri metaforik, me-tonimik və s. mənalara malikdir. Təbii dil sintaksisinin üzərinə isə poetik dilin ölçü, vəzn, fars izafətləri (Azərbaycan poetik dilində) kimi sintaktik formalar qoyulurdu. Üçüncü səviyyə semantik plan idi ki, o da sufi filosoflərinin köməkliylə poetik ışarələrin təfsirində yaranırdı... Sufi filosoflərinə – vahidlə çoxluğun dialektikası, varlığın səviyyələri, emanasiya, Allahın atributları, tək-allahlığın formulası, zikr, təvəkkül, İsa peyğəmbərlə, Yusiflə bağlı simvollar, işıq və qaranlıq, saflıq və s. aiddir. Təsəvvüfün korifevləri bu filosoflərin mənalarının poetik rəmzlərlə verilməsini hər cür məntiqi, mistik, hətta poetik formada əsaslandırırıdılar. Beləliklə, təsəvvüf özünün ezoterik dilini yaradırdı» (24, 87). Ezoterik dili universal dil də adlandırmaq olar. Bütün sakral mətnlər, o cümlədən də fəlsəfi poeziya bu dildə yazılıb.

Dahi söz ustadlarımızın poeziyası ezoterik «söz xəzinəsi»dir ki, burada dərk edilməsi üçün yüksək erudisiya tələb olunan sözlərdən, çoxmərtəbəli metaforalardan, anlaşılması bəzən mümkün olmayan söz-kodlardan məharətlə istifadə olunub. Poeziyanın ezoterik mahiyyətini başa düşmək üçün koqnitiv metaforaların metafizik kodunu tapmaq və dərinliyini dərk etmək gərəkdir. Fəlsəfi mətnlərin həm Qərb, həm də Şərq tədqiqarçıları poetik sözün fəlsəfi-ezoterik mahiyyətini anlamının yolunun insanın özündən – özünü dərkəndən

keçdiyini söyləyirlər. «Ezoterizmin “kodu açılmaz”, elə mütləq kod yoxdur ki, onu tətbiq etdikdə mətnin şərhı aydın olsun. Poetik hissiyat, bəsirət, həmçinin oxucunun qəlbinin Həqiqi Nura yönənməsi “kodu” açan açarlardır; bu cür poeziyanı anlamaq və belə ənənədə əsərlər yazmaq provansal sözü olan *qai saber* – “şux elm” adlandırılır və o, sevgi nəğmələri vasitəsilə insanı ezoterik biliklərə çatdırı bilir» (17).

Nizaminin rəmzi dilinin sakral məzmununu, fəlsəfi konsepsiyasını araşdıran Andrey Bertels (1928-1995) yazır: «Orta əsrlər ədəbiyyatının simvolu olan metaforanın məzmunu mövcud olan ilahiyyat və təbiətşünaslıq təsəvvürləri ilə müəyyənləşdirilir... Bu terminlər ... aləmi və Allahı dərk etməkdən ibarət **özünüdərk**in çox mühüm ilkin anlayışlarıdır. Nizami kimi bir şair onları buna tam uyğun şəkildə adlandırır və poetik obrazlara tətbiq edir» (15, 99). Poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirlərinin fəlsəfi düşüncə tərzı, dünyaənamı əks olunur. Bu mənada fəlsəfi poeziyanın düzgün dərkı, müəllifin dünyaəgörüşünün anlaşılması metaforaların dəqiq araşdırılması və düzgün mənalandırılması işi ilə birbaşa bağlıdır.

Fəlsəfi poeziyanın ezoterizminin kateqorial aparatı daha çox metaforalar, analogiyalar, alleqoriyalar, mənə-obrazlar şəklində özünü göstərir, yəni metaforik dillə dünyanın və onun dərkının əks olunması baş verir. Tədqiqatçılar göstərir ki, metaforanın qavranılmasında obrazlı termin mücərrəd terminin anlaşılması üçün istifadə olunur və metaforanın bu xüsusiyyəti ezoterik mətnin yaradılmasında vacib amildir. Bu cəhət həm Uzaq Şərq, həm İslam Şərqı, həm də Qərbin bədii-fəlsəfi əsərlərində özünü göstərir. Belə əsərlərdə əsas ideya ümumi mənə formasında yox, bədii obrazlar formasında çatdırılır. Obraz özünün metaforik qəlibində varlığın. həqiqətinin dərk olunmasında əsas üsul kimi çıxış edir. Bədii ədəbiyyatda metafora, alleqoriya adlandırılan belə sistem «yol verilməz» informasiyaların bizim şüurumuz tərəfindən dərk olunmasına kömək edən vasitədən başqa bir şey deyil. «Ədəbiyyat ekzistensial mahiyyət daşıyır. O, dəyərlər müstəvisini formalaşdıraraq oxucunun oraya “qərq olması”nı nəzərdə tutur» (13). Oxucu (tədqiqatçı) ekzistensiyasından (özünüdərkədən) uzaqdırsa, kifayət qədər batini nura sahib deyilsə, dərinliyə qərq ola bilmir. O zaman bədii mətnin (poetik sözün) həqiqi mahiyyəti anlaşılmamış qalır. Bədii formanın fəlsəfi-ezoterik dərkı məhz onun əsas elementlərinin – metaforaların sakral mahiyyətlərinin, koqnitiv funksiyalarının, gizli semantik məzmunların üzə çıxarılması ilə mümkündür. “Ezoterik mətnə metaforanın funksional xüsusiyyətlərindən biri onun yalnız bir çox metafiziki məsələlərin sırr pərdəsini açmaq deyil, həm də həqiqəti gizlətməkdir. Metaforanın kodlaşdırma keyfiyyəti imkan verir ki, müəyyən inkişaf mərhələsində dayanan cəmiyyətin qəbul etməyə hələ hazır olmadığı biliklər açılmasın, lakin onlara işarə edilsin. Qədim Şərq müdrikliyində deyilir ki, həqiqət haqqında xəbər verilməlidir, amma həqiqət gizli saxlanılmalıdır. İkincisi, yalnız bu və ya digər təlimin ardıcılıları üçün nəzərdə tutulmuş mənaların təsadüfi adamların müdaxiləsindən qorumaqdır. Üçüncüsü, oxucunun sözün rəmz pərdəsinin arxasın-

dakı mənasını əldə etmək cəhdini intensivləşdirməkdir. Bir qayda olaraq, gizli və əlçatmaz olan, daha çox maraq kəsb edir və onun anlaşılmasında aktiv (burada: idraki) hərəkət etməyə şövqləndirir. Dördüncüsü, fəlsəfi ideyaların metaforik ifadəsi diqqəti onların dərinliyinə və çoxplanlılığına yönəltməklə rəşionalçılardan skepsisindən və naşılardan hərfi şərhindən qoruyur” (20). Koqnitiv metaforanın nə dərəcədə dərin məna kəsb etməsi müəllifin idrak imkanlarının genişliyindən asılıdır. Klassik poeziyada müəllifin dünyagörüşünü dərk etmək üçün metaforanın koqnitiv funksiyası açar mövqedə durur. Filosof Əbu Turxanın məlum şeirində (**“İdrakı rəmz bilib bir gül sandılar, // Aqıl olanları bülbül sandılar. // Vaxt keçdi, rəmz itdi, sonra gələnələr // Yalnız bülbül ilə güllü andılar”**(6, 168)) **gül** və **bulbul** obrazları nitq fiquru kimi, yəni batini mahiyyəti unudulmuş anlayış kimi ədəbiyyatın tədqiqat obyektidir, batini mənasına görə, ezoterik səviyyədə fəlsəfənin. Həyatın surətini, zahiri estetikasını təhqiq edən ədəbiyyatla onun mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını öyrənən fəlsəfə poeziyada birləşir. Birləşdirən vasitə metaforadır. “Ezoterik mətnlərdə metafora adı və yüksək reallıqlar arasında əlaqə yaradır, rəşionala irrəşional arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir” (20). Nizami Gəncəvi insanın idraki qabiliyyətlərinin bu iki tərəfindən hansının aktiv olmasından asılı olaraq əsərlərinin anlaşılması, mənalandırılması probleminə belə münasibət göstərir:

**“Onun dənəsi əncir ləzzəti verir,
İçində isə badam ləpəsi var.
Surətpərəstlər üçün surəti qəşəngdir,
Məzmun sevənlər üçün də məğzi vardır.
Bağlı bir mücrüdür, içi dürlə dolu,
Gözəl dolğun ibarələr isə onun açarındır.
Bu dürlərin sapı o başın boynunu bəzəyər ki,
Açarı ilə mücrünün qfılını açə bilsin.
Onun nəzmində nə yaxşı, pisi varsa,
Hamısı rəmz və hikmətin işarələridir”**(9, 290).

Hər “*dənənin əncir ləzzəti*” ifadəsi poetik dilin gözəlliyinə, sözlərin dəqiq və düzgün işlədilməsinə, “*içində badam ləpəsi var*” ifadəsi isə sözün alt mənasının, ezoterik məzmunun olmasına işarədir. “*Bağlı mücrü*” ifadəsi sözlərin iç tutum üçün qəlib olduğunu, “*İçə dürlə dolu*” ifadəsi əsərin qiymətinin onun batini müstəvisində yerləşdirildiyini bildirir. Nizami Gəncəvi “*fələyin sirlərini*” daşıyan gizli (ezoterik) biliklərin yalnız rəmzi sözlə ifadəsinin mümkün- lüyündən danışıq:

**«Gözün görmədiyi bir surət haqqında
Cəsarətlə söz danışmaq rəva deyil
Sirri ahəstə söyləyən böyükələr
Fələyin sözlərini üstüörtülü deyərələr»** (8, 308).

Üstüörtülü danışmaq rəmzi danışmaqdır, metaforik dillə insan, yaradılış, kainat haqqında gizli bilikləri ötürməkdir. Metaforaların koqnitiv semantikasını

səthi şərh etməklə onları dərk etmək mümkün deyil. Ona görə də metaforaları hərfi mənada şərh etməyə başlayan andan mübahisələr yaranır. Belə əsərlərin hərfi mənası onların ilkin səviyyəsi, ən dar mənasıdır. Füzuli deyir:

**«Gərçi surətdə şəriki-bəşəriyyət çox olur,
Dərki-əsrari-həqiqət dili-dana eylər.
Az olur qabili-idraki-rümüzi-mə'qul,
Sanma hər xaki qəza alimi-əasma eylər»** (4, 141).

Bu beytlərdə Füzuli deyir ki, surət aləmini başa düşənlər çox olsa da, həqiqətin sirlərini yalnız qəlb alimi dərk edər. Rəmzləri dərk etməyə qabil olan azdır, tale hər torpağı (kamal sahibləri üçün ruhunu tanımayan və buna görə də özünü fiziki bədən olaraq qəbul edən insanlar torpaqdan başqa bir şey deyil) səmaların sirrini tədqiq edən alim etməz.

Əsrlər boyu rəmzlər ezoterik biliklərin həm qıfılı, həm də açarı olub. Qədim misirlilərin, şumerlərin ideoqrafik yazıları, runi kult yazıları buna misaldır. Fəlsəfi poeziyanın dilinin rəmziliyinin dərinliyi məzmunun keyfiyyəti ilə ölçülür. Məsələn, təsəvvüf ədəbiyyatında idrak prosesinin yüksəlmə xəttində funksional əhəmiyyət daşıyan məqamların və hal yaşantılarının təsviri məntiqli, rəşadətli vasitələrlə mümkün olmadığına görə rəmzi dildən istifadə ən effektiv üsul hesab olunurdu. “İdrakın bu pilləsində arif (qnostik) mütləq Varlığı onun vahidliyində, dəyişməzliyində, əbədiyyində dərk edir. İnsanın təbii dili belə halı yalnız təqribi təsvir edə və ona işarə edə bilər. Bu zaman dil rəmziləşir, metaforalarla zənginləşir” (11, 250). Hələ antik dövr filosofları metaforanın aləmi dərk işində rolunu qiymətləndirirdilər. “Bir çox əsrlər ərzində idrak prosesinin mexanizminin anlaşılması “mum səth üzərində iz salan möhür” metaforasından istifadə yolu ilə baş verirdi. Beləcə, mum lövhəcik üzərinə hərflərin çəkilməsi obrazı Platonun “Teetet” dialoqunda özünü göstərir. Bu obraz antik dövr filosoflarından ilk dəfə «metafora» sözünü işlədən Aristotelin “Ruh haqqında” traktatında təkrarlanır” (22). Platonun məşhur “mağara”sı mifoloji metaforik obraz kimi insanların aləmi dərkində müxtəlif səviyyələrini göstərən uğurlu vasitədir. Metaforanın nəzəriyyəsinə yaradan Aristotelin metaforaya münasibəti ikilidir: bir tərəfdən onun üçün metafora kifayət qədər nəzəri əhəmiyyəti olmayan bir şeydir, necə ki poeziya və ritorika nəzəri idrak prosesində elə bir əhəmiyyət daşımır (14). Burada Aristotelin metaforaya bədii-estetik dil ünsürü kimi, poeziyaya isə estetik forma kimi baxışı ifadə olunub. Digər tərəfdən, o, göstərir ki, “metafora hələ adı olmayan bir şey haqqında məlumat verməyə xidmət edir. Bununla da yeni biliklər öyrədərək bizi təlimləndirir. Metafora o zaman qiymətli ki, o, qarşısına qoyulmuş məqsədə çatır; metaforalar öyrədici, nəzəridir, aydındır” (14). Deməli, Aristotel metaforaya yalnız estetik təsir yaradan dil ünsürü kimi baxmır, həm də onun idrak prosesindəki rolunu vurğulayır. Poeziyaya gəldikdə isə, Aristotel onun digər sənət növlərindən fərqli olaraq daha fəlsəfi və daha ciddi olduğunu söyləyir.

Aristotel metaforanı insan təcrübəsinin sonsuz rəngarəngliyinin, son nəticədə isə, dünyanın təsvirində dil vasitələrinin məhdudluğu problemini həll edən vasitə adlandırır. Metaforaların işləkliyi aktiv olan fəlsəfi poeziyada

müəlliflərin fəlsəfi təfəkkürünün çoxcəhətliyi ilə bədii dilinin zənginliyi, eyni zamanda hər ikisinin – təfəkkürlə dilin fəlsəfi-poetik vəhdəti üzə çıxır. Bir qayda olaraq, təfəkkürün dərinliyi və çoxcəhətliyi dilin çətinliyi ilə müşayiət olunur. Çətinlik dilin ifadə tərzinə görə yox, anlaşılmasına görədir. «*Hər dildə ki var, əhli-razəm, // Məcmui-fünunə eşqbazəm*», - deyən böyük Füzuli öz dövrünün bütün elmlərini ən yüksək səviyyədə mənimsəmiş, ali kamalını şeir sənətinə «yüklemişdir». Odur ki, müasir dövrdə hər hansı bir elm adamının Füzuli irsini tam öyrənməsi və dərk etməsi üçün onun yüksək aludəliklə əxz etdiyi bütün elmlərdən elə Füzuli qədər xəbərdar olması gərəkdir. Bir buna görə Füzuli “çətinidir”. Füzuli dilinin lüğət tərkibində dinə, habelə elmin müxtəlif sahələrinə (nücum, təbabət, fəlsəfə, məntiq və s.) məxsus söz və terminlər üstünlük təşkil edir. Bunların da əksəriyyəti jarqonizmlər (təsəvvüf terminləri) funksiyasında işlədilir. Bir də buna görə Füzulini dərk etmək “çətinidir”. Füzuli şeirində söz öz mənasından artıq mənə bildirir» (2, 267). Bu fikir bütün təsəvvüf şairlərinin irsinə də aiddir.

Sözün, metaforik obrazın öz mənasından da artıq mənə bildirməsi sözün ilkin dərk səviyyəsindən çıxıb dərin semantik qatlarda yeni mənə, fəlsəfi-koqnitiv yük qazanması deməkdir. Yevgeni Bertels (1803-1957) özünün “Fars sufilərinin poetik terminologiyası üzrə qeydlər” məqaləsində metaforaları sufi terminləri adlandıraraq yazır: «Obrazların örtüyünü qopararkən örtüyün arxasında sufi fəlsəfəsinin şərti texniki terminlərini (istilahlarnı) tapırıq, onları da açmaqda artıq daha dərin səviyyəyə, sufiliyin fəlsəfi əsasının özülünə enirik, bu da onların substratının axtarışına, yaxud da əldə olunan nəticə ilə kifayətlənərək gələcək işlərdə onlardan istifadə etməyə imkan verir» (16, 110). Metaforaların fəlsəfi özülünə enməklə müəllifin sözün alt strukturunda yerləşdirdiyi mənəni əldə etmək olar. Sözlər metaforik-koqnitiv mexanizm kimi müəllifinə konseptual sistemlərini qurmaqda fəlsəfi dünyagörüşü əks etdirən vasitə kimi xidmət edir. Neçə yüzilliklər ərzində metafora dilçiləri, filoloqları cəlb etdiyindən də artıq filosofları, dünyanın sirlərinə açıqlıq gətirmək istəyən insanları cəlb edib. Bu işdə rəmzlər, metaforalar insanların poetik nitq imkanları ilə fəlsəfi təfəkkürünün sintezi şəklində dünyanı dərkən fərdi modeli kimi çıxış edir. Metafizik hadisələrin dərk olunmasında metaforalar aparıcı mövqedə durur. Fəlsəfə mücərrəddiyə çox yaxınlaşdıqca metaforaların aktuallığı artır.

Fəlsəfədə metafora vasitəsilə yeni mənə ənginlikləri açılır. Ona görə də orta əsrlərdə fəlsəfi fikrin poetik əsərlər formasında verilməsi ənənəvi hal idi. “Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, bu əsərlər (Əbu Təmmamın, əl-Mütəkəllimin, əl-Məərrini – M.A.) vəzn və qafiyələnmiş olsa da, poeziyadan artıq fəlsəfi əsərlərdir. Bunu orta əsrlərdə başa düşürdülər. İbn Xəldun «əl-Müqəddimə» əsərində yazır ki, əl-Mütənəbbi və əl-Məərrinin bəzi əsərləri şeirlə yazılsa da, poeziyaya deyil, fəlsəfəyə aiddir” (5, 87). Əl-Məərrinin tələbəsi, görkəmli Azərbaycan şairi, ədəbiyyatçısı, alimi Xətib Təbrizi poetik nümunələrin “şərhcilik işində şeirlərin dilinin təhlili ilə kifayətlənməməyi məsləhət görürdü” (5, 78). O, dərin mənələrə xüsusi fikir vermiş, “poetik əsərlərin şərhində fəlsəfə və ilahiyyatın da mühüm rol oynadığını düzgün dərk etmişdi” (7, 118). Metaforanın koqnitiv nəzəriyyə-

sinə əsasən, insanın idrak sistemi metaforikdir. Bu o deməkdir ki, “bir qəbildən olan hadisənin yaşanılması və dərk olunması başqa qəbildən olan hadisələrin terminləri vasitəsilə (semantik köçürülmə yolu ilə - M.A.) baş verir” (21, 389). Koqnitiv semantikada müəyyən klişələr vasitəsilə insanın fiziki və hissi həyatında və təcrübəsində əldə etdiyi biliklər mücərrəd sahələrə proyeksiya olunur. Metafora koqnitiv funksiya daşdıqda elmi biliklər əldə etmə vasitəsi olaraq fəlsəfi dərk ünsürünə çevrilir. Adi metaforadan fərqli olaraq koqnitiv metafora insanın konseptual sahəsinin ən dərin hissələrinə çatmağa imkan verir. Belə metafora həm də konseptual metafora adlanır.

Metafora yaradılış prosesinin təfəkkürün dayaqlandığı əsaslarını dərk etmədə etnik, milli özəllik yanaşma çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. O həm də universal obraz kimi qlobal bir funksiya daşıyır. “Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün mövcud olan universal konseptlər var. Belə konseptlərə misal olaraq “həyat”, “ölüm”, “sevgi” və s. göstərmək olar” (19, 333). Belə konseptlər ezoterik dünyagörüşlə bağlananda metaforik cildə bürünməyə məcbur olur. Metaforanın universal obraz funksiyası o zaman mümkündür ki, o, konseptual yükə malik olsun. Ezoterik dünyagörüşün ifadəsində metafora universal obraz statusu qazanır və ezoterik dünyagörüşün təqdimatının mümkünlüyü məhz belə universal formaların hesabına yaranır.

Universal forma kimi istifadə edilən metaforalardan biri insanı (arzu və ehtiraslarını) və onun nəfsini (canını) ifadə edən *at*, *araba*, *sürücü* triadasıdır. Bu üçlüyün biri, ikisi, yaxud da hər üçü birlikdə müxtəlif etno-mədəni bölgələrdə fəlsəfi antropologiyaya xidmət edir.

Sufi mətnlərini və simvolikasını araşdıran professor A.Bertels yazır ki, sufi mütəfəkkiri Yusif Qarabaği rəmzlərdən istifadə edərək idrak yolunda (mərifətdə) bədəni at, canı isə atlı adlandırır (3, 109). İnduizmin Veda müdrikliyində insan fenomeninin dərkində əsas konseptual metafora bədənlə nəfsin (canın) qarşılıqlı münasibətini ifadə edən *araba*, *at* və *sürücü* anlayışlarıdır. “Veda”da “hisslər qaçan atlara, ağıl cilova, dərrakə arabaçıya, can isə bu maddi bədən arabasında oturan sərnəşinə bənzəyir. Can bədən və hissələrə bağlı olduğu üçün gah həzz alır, gah da iztirab çəkir. Böyük müdriklərin fikri belədir” (3, 34). Platonda (“Fədr”) *at arabası* insanın nəfsini (canını) simvolizə edir. *Arabaçı* dərrakədir. Arabaya qoşulmuş iki fərqli at – *ağ və qara atlar* nəfsin iki başlanğıcını (ali və aşağı xisləti yaradan keyfiyyətləri) simvolizə edir: gözəl *ağ at* xeyirxah, iradəli; yaramaz *qara at* ehtiras və arzuları. Platona görə, iki hissədən ibarət insan nəfsinin ali tərəfi əbədi dünyanı müşahidə etməyə qabildir, alçaq tərəfi isə hissi dünyanı (25). Platonun antropologiyası qədim və orta əsr fəlsəfi fikrinə güclü təsir göstərmişdir. Qərbin və Uzaq Şərqi fəlsəfi müdrikliyində insan və onun canı probleminin bədii obrazlarla mümkün dərkə bu üç metaforanın vasitəsilə baş verir. Bəs islam şərqində? Araşdırmalar göstərir ki, nə zaman və harada yaranmasından asılı olmayaraq oxşar arxetiplər müxtəlif mədəni bölgələrdə uyğun funksional mahiyyət daşıyır. Mövlana Cəlaləddin Rumi yemək, içmək, mülki-mala sahib olmaq arzusundan kənara çıxma bilməyən fiziki bədəni ata, dünyanı isə axura bənzədir və “atın qi-

dasının minicinin (canın – M.A.) qidası olmadığını xatırladır. Zira atın, yəni tənin meyli yuxu, yemək, içmək kimi şeylərədir” (10, XVII) deyir. Nəsiminin fəlsəfi antropologiyasının anlaşılmasında *at* metaforasının eyni koqnitiv funksiya daşdığını görürük:

*Divi-rəcimin atdır əmmarə nəfsin mərkəbi,
Tərk eylə divin atını, yapışma anın yalına!*

İzah: Əmmarə (əmr edən) nəfsi çapdıran heyvan iyrənc divin (nəfsin) atıdır, onu tərk elə!

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif etnik məkanlarda eyni yanaşma var - dünyanın maraqlarına bağlanan insanın nəfsi dayanmaq bilmədən qaçan, çapan heyvana – ata bənzədilib. İslam teoloqu və mütəfəkkiri Əbu Hamid əl-Qəzali deyir: «Bədən ruh üçün məkan və can üçün otaq deyil, o, ruhun aləti, canın silahı və ürəyin minik heyvanıdır» (12, 180). Gördüyümüz kimi, bütün hallarda *at* metaforasının referenti minik heyvanıdır. Fəlsəfi-koqnitiv yük *at* sözünün üzərinə düşür. *At* metaforası fiziki bədəni, yaxud da bədənə aid hissləri, arzuları, ehtirasları, affektləri ifadə edir; hisslər və arzular da qaçan atlar kimi idarə olunmazdır və insanı ağırlaşdıraraq ruhaniyyət aspektindən uzaqlaşdıraraq cahil, heyvani həyat tərzini sürməyə təhrik edir.

At metaforasının konseptual funksiyasından çıxış edərək Quranın «Əl-Adiyat – Qaçan atlar» surəsini anlamağa cəhd etmək olar. Qurana görə, ən böyük, çətin cihad insanın nəfsi ilə apardığı mübarizədir. «Əl-Adiyat» surəsində insanın arzularından doğaraq onun ruhani varlığını özünə unutturub maddi həyata bağlayan hərəkət hissləri anlayışı «qaçan atlar» ifadəsində kodlaşdırılıb. Qaçan atların dayanması çətin olduğu kimi, nəfsin cihadı – istək və arzuların dayandırılması da müşküldür. Arzular və onların yaratdığı hisslər insanı özünün quluna çevirən alçaq nəfsinə meylləndirir; insana öz ilahi mənşəyini tam unutturmaqla onu nankor bəndəyə çevirir. Nəfsə bağlanmış ağıl maddi dünyanın həzlərinə yönəlmiş təşəbbüsdən – atlar düşməndən uzaqlaşarsa, sakitləşər və atların qopardığı toz-duman, yəni ehtiraslar, hisslər yatar. Bu, cihadın qələbəsidir. Cihad keçməyən insan isə Rəbbinə nankor sayılır, çünki onun dünyanı qavrama kredosu materiya çərçivəsinə qəddir. Belə insanın «Allah sevgisi» qəlbində yox, ağılında məskunlaşır, ağıl isə sevginin məkanı deyil.

- «1. And olsun (cihad zamanı) tövşüyə-tövşüyə qaçan atlara;
2. And olsun (dırnaqları ilə daşdan) qılgıncım qopardan atlara;
3. And olsun sübh çağında hücum edən atlara;
4. And olsun o vaxt (və ya o yerdə) toz – duman qopardan atlara;
5. Sonra da onunla (tozanaqla) düşmən dəstəsinə təpinən atlara ki,
6. İnsan öz Rəbbinə qarşı çox nankordur.
7. Və o özü də buna şahiddir.
8. Həqiqətən, insan var – dövlətə çox hərisdir!
9. Məgər o bilmirmi ki, qəbirlərdə olanlar çıxardılacağı;
10. Ürəklərdə olanlar faş ediləcəyi zaman
11. Həmin gün Rəbbi onları (özlərinin bütün əməllərindən) xəbərdar

edəcəkvə cəzalarını verəcəkdir!» («*Qaçan atlar*» surəsi).

Nizami yaradıcılığında eyni ideya *gur* (çöl ulağı) metaforasında kodlaşdırılıb. “Yeddi gözəl” əsərinin batini süjetinin araşdırılması və dərk olunması işində bu metaforanın ezoterik mənası açar rolu oynayır. Əsər boyu Bəhram Gurun *gur ovlaması* anlayışı dərin semantik-koqnitiv məzmun daşıyaraq təsəvvüf fəlsəfəsinin ana xəttini təşkil edən “nəfsin cihadı” problemini simvolizə edir.

Fəlsəfi poeziyada “gizli səviyyələrin” üzə çıxarılması, onların funksional dinamikasının müəyyənləşdirilməsi, rəmzi-metaforik dilin deşifrə olunması və fəlsəfi şərh onları – bədii -fəlsəfi əsərləri daha dərinləndirən anlamağa imkan verir. Belə yanaşmada metaforanın dil və təfəkkür fenomeni kimi əvəzsiz dəyəri ortaya çıxır, böyük mütəfəkkirlərin bədii priyomu kimi qəbul edilən metaforaların yeni və daha dərin funksiyası – idraki-ezoterik funksiyası aktuallaşır. Bu işə milli-mənəvi mədəniyyətimizin daha zəngin və dəyərli varidatına sahib çıxmağımıza imkan yaradır, bizə unudulmuş bilikləri bəşəriyyətə qaytarmaq şansı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva M.Ə. Klaasik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı: Bakı Universiteti, 2009
2. Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996
3. Bhaqavad-Qita. Bhaktivedanta Buk Trast, 1991
4. Füzuli. Əsərləri: 5 cildə, IV c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961
5. Hacıyeva A. Mədəni-tarixi irsin tədqiqində hermenevtikanın fəlsəfi və metodoloji əhəmiyyəti. Bakı: Adiloğlu, 200
6. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2006
7. Mahmudov M. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı: Yazıçı, 1982
8. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / Ön söz. Bakı: Yazıçı, 1983
10. Rumi Mevlana Celaleddin. Fihi Ma Fih. İstanbul: Şənyıldız, 2007
11. Зимов К. Проблема человека в религиозно-философских доктринах Зороастризма и Ислама. Баку: Леттерпресс, 2009
12. Аль-Газали Абу Хамид. Наставление правителям. М.: Ансар, 2005
13. Антонова Е.М. Литература как аватар философии // Litera. 2015, № 1. С. 53 - 73. <https://nbpublish.com/library>
14. Аристотель. Поэтика. Минск: Литература, 1998. philologos.narod.ru › classics › aristotel_poe
15. Бертельс А.Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. М.: Восточная литература, 1959
16. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.: Наука, 1965
17. Бутузov Г. Эзотерический текст: комментарий и интерпретации. Торонто, 2017. magreb.org › 2017/02 › butuzov-esoteric-text
18. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. М.–СПб.: ДИЛЯ, 2004.
19. Коровина И.В. Соотношение понятий «знак», «референт», «денотат» и «концепт» как основных элементов референции // Вестник Нижегородского Университета им. Н.И.Лобачевского, 2010, № 4 (1)
20. Кузьминская С.И. Особенности функционирования метафоры в современном эзотерическом тексте // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств, Том 204. Вып.2, 2014 // www.openrepository.ru
21. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М.:

- Прогресс, 1990
22. Макарова И.В. Учение Аристотеля о душе как субъекте познания и его судьба в западноевропейской философии: Дис... канд. филос. наук. М., 2005
 23. Маккормак, Эрл. Когнитивная теория метафоры//Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990
 24. Ниязи Мехти. Средневековая мусульманская культура. Эстетика проявленного и философия сокрытого. Баку: Ганун, 1996.
 25. Платон.Федр. psylib.org.ua>books>plato01

ПУТЬ ПОСТИЖЕНИЯ ФИЛОСОФСКОЙ ПОЭЗИИ

М.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме когнитивной метафоры в контексте философской поэзии, при глубоком понимании которой можно раскрыть ее эзотерический пласт (смысл). В статье отмечается, что в поэтическом слове образно-символическим языком отражаются философское мышление и миропонимание великих мыслителей; правильное понимание поэзии связано с верной интерпретацией эзотерического смысла когнитивной метафоры.

Ключевые слова: философская концепция, когнитивная метафора, эзотерическая функция, символ, поэтический образ

THE PATH OF CONTEMPLATION OF PHILOSOPHICAL POETRY

M.ABDULLAEVA

SUMMARY

This article is devoted to the problem of cognitive metaphor in the context of philosophical poetry, with a deep understanding of which it is possible to reveal its esoteric layer (meaning). The article notes that in the poetic word the figurative and symbolic language reflects the philosophical thinking and worldview of great thinkers; a correct understanding of poetry is associated with a correct interpretation of the esoteric meaning of cognitive metaphor.

Keywords: philosophical concept, cognitive metaphor, esoteric function, symbol, poetic image